

**СВОЇ ЧУЖІ:
НАПРЯМИ ПРОДУКУВАННЯ І ПСИХОЛОГІЧНА РОЛЬ «ІНШОГО»
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Світлана Чуніхіна

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: 0000-0002-0813-6741

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00023>

Анотація. У статті розглянуто чотири напрями розвитку дискурсу Іншого в українському суспільстві: за ознакою національної приналежності (аутгрупа), як нормативне відхилення (інгрупа), за мінімальними розбіжностями (референтна група) та за відношенням до влади (вертикальне іншування). Авторка здійснює аналіз психологічних механізмів іншування у перспективі різних психологічних традицій. Зокрема, в психоаналізі Інший розглядається як провідник символічного порядку в структурі особистості, де Я завжди посідає підпорядковану позицію, а відносини з Іншим мають амбівалентний характер. В аналітичній психології зроблено акцент на проєктивних механізмах продукування Іншого. Для представників гуманістичної традиції Інший — це сторона внутрішньоособистісного конфлікту, інспірованого тиском соціальних приписів, що сприяє заміні справжнього Я нав'язаними ззовні конструктами. На підставі цього аналізу виокремлено проблему дефіцитності позитивного підтвердження, притаманну усім чотирьом типам Іншого. Дана проблема проявляє себе у дефіциті підтвердження позитивної ідентичності ззовні; слабкості акмеологічних складових групової ідентичності (ідеалізованих проєкцій Я/Ми) і, як наслідок, самоіншуванні і самовідчуженні як способі конструювання власної ідентичності. Окреслені деякі напрями консолідації більш цілісного позитивного та реалістичного образу Я/Ми.

Ключові слова: іншування, ідентичність, аутгрупа, інгрупа, референтна група, образ Я, образ Іншого

Вступ

Проблема відносин з Іншим є наріжним конструктом як індивідуального, так і колективного буття. Присутність Іншого є сутнісною характеристикою людської соціальності, яка будується на взаємодії та кооперації осіб, які усвідомлюють або відчують свою відокремленість одна від одної. У контакті з Іншим проявляються найвищі реєстри людської продуктивності і деструктивності. Зрештою, за допомогою так званого "конститутивного Іншого" відбувається формування індивідуальної та групової ідентичності — через визначення спільного та відмінного, окреслення

границь між "Я" і "не-Я", атрибуцію «поганих» і «хороших» рис тощо. Тому умови формування, ознаки, динаміка та модальність (продуктивність/деструктивність) відносин з Іншим становлять вкрай важливу теоретико-методологічну та прикладну проблему для психології та інших наук про людину і суспільство.

Прикладний сенс розробки проблематики іншування у з психологічної, або скоріше із політико-психологічної точки зору для сучасної України, полягає у тому, що наявність певних дисбалансів чи деформацій у ставленні до реального або уявного Іншого завжди є певним маркером розбалансованої групової ідентичності. Між тим сильна групова ідентичність, яка проявляється також у здатності встановлювати продуктивні, здорові взаємини з представниками інших спільнот, є потужним предиктором здатності групи до розвитку, благополуччя та безпеки (Van Staveren et al. 2014).

Метою даної статті є реконструкція групової ідентичності (ідентичностей), які імпліцитно присутні в українському політичному дискурсі, крізь аналіз особливостей образу (образів) Іншого, які свідомо та несвідомо продукуються індивідами і спільнотами у просторі сучасної політики та соціального буття. Реконструкція ідентичності «від супротивного», тобто від того, що конституюється як «антиідентичність» або «не-Я», дає змогу оминати принаймні частину пасток, пов'язаних із ідеологізованими, упередженими, конвенційними, соціально схвалюваними поглядами на дане питання, які неодмінно актуалізуються при прямих спробах визначити ідентичність «зсередини», тобто з позиції її носія. Фігура Іншого у цьому сенсі виступає в якості своєрідної «виноски» під основним «текстом», для прочитання якого не завжди можна підібрати належну оптику.

Однією з найважливіших психологічних функцій образу Іншого є абсорбція неприйнятних, небажаних аспектів Я та зниження рівня тривоги, пов'язаної з неможливістю підтримання позитивного Я-образу, який є базовою передумовою нормального функціонування як індивідів, так і спільнот. Тобто Інший як правило атрибується як хтось «гірший», на тлі якого суб'єкт (як індивідуальний, так і колективний) має змогу відбудовувати власну позитивну ідентичність. Не менш важлива психологічна роль Іншого полягає також у тому, щоб бути "свідком" позитивної ідентичності суб'єкта, тобто тим, хто ззовні підтверджує право суб'єкта на позитивне самосприйняття і самооцінку.

Аналіз сучасних українських практик іншування, здійснений у даній статті, дав змогу поглянути на групову ідентичність (ідентичності), які імпліцитно присутні в українському політичному дискурсі, крізь проблему *дефіцитності позитивного підтвердження*. Ця проблема проявляє себе у трьох аспектах: дефіциті підтвердження позитивної ідентичності ззовні; дефіциті акмеологічних складових групової ідентичності (ідеалізованих проєкцій Я/Ми) і, як наслідок, самоіншуванні і самовідчуженні як способі конструювання власної ідентичності.

У статті розглядаються чотири основні напрями іншування (продукування Іншого) в українському суспільстві: 1) за ознакою національної приналежності (аутгрупа); 2) як нормативне відхилення (інгрупа); 3) за мінімальними розбіжностями (референтна група) та 4) за відношенням до влади (вертикальне іншування). Показано,

що жоден з них наразі не виконує повною мірою своїх психологічних функцій щодо позитивного підтвердження групової ідентичності і відтак, не сприяє ані стерилізації зайвої тривоги та соціального напруження, ані мобілізації психологічних ресурсів суспільства, необхідних для розвитку, благополуччя та безпеки.

На основі аналізу ключових теоретичних підходів до вивчення механізмів та наслідків іншування, які розвиваються в рамках психологічної науки — психоаналітичного, аналітичного, гуманістичного — виокремлені деякі напрями дискурсивного оздоровлення процесів продукування Іншого з метою створення належних психологічних передумов для формування у майбутньому більш інтегрованої, позитивної і реалістичної групової ідентичності (ідентичностей).

Множинність Іншого та дефіцит позитивного підтвердження

Складнощі із формуванням сильної інтегрованої групової ідентичності, яка б виконувала функції надійного психологічного «тенту» (Volcan 2019), необхідного для розвитку спільноти, певною мірою пов'язані із проблемою множинності Іншого, яка сформувалася у сучасному українському суспільно-політичному дискурсі. Психологічні наслідки множинності Іншого можуть бути пов'язаними із ускладненням інтеграції та інтеріоризації амбівалентних або негативних компонентів групового образу «Ми»; набуттям самосприйняття та самовідношення членів спільноти «межових» («пограничних») характеристик і, як наслідок, їхнього самовідчуження.

Наразі можна говорити про декілька напрямів формування дискурсу Іншого в Україні. Перший, широко відомий і вивчений, стосується приписування функцій Іншого представникам аутгрупи — особам іншої національності, іншої «крові». Систематичні дослідження соціальної дистанції — суб'єктивної готовності припускати певну глибину соціальної взаємодії з іншими людьми, показують відносну стійкість практик «іншування» відносно представників певних етносів — арабів, ромів і, дещо меншою мірою, китайців та африканців (KMIS 2018). Наприклад, у представника арабської культури є мінімум шансів стати членом української родини або сусідом, у людини ромської національності — другом або колегою. Крім того, щодо роми лідирують за кількістю відповідей «зовсім не пускати в країну», і таким чином абсолютно лідирують за сукупним показником соціальної дистанції: 5,66 балів з 7 можливих (див. Таб. 1). Збільшення соціальної дистанції, таким чином, є важливим маркером практик іншування.

Таблиця 1. Соціальна дистанція від дорослого населення України до деяких етнічних груп (індекс), вересень 2018

	Готовий допустити представників цієї групи як...						
	Членів своєї родини (1)	Близький друзів(2)	Сусідів (3)	Колег по роботі(4)	Жителів України(5)	Гостей України (6)	Не пускав би в Україну (7)
африканців	6,10	5,30	4,14	4,31	3,81	55,86	20,47
ромів (циган)	5,95	2,78	4,48	1,63	17,35	27,13	40,67
арабів	5,62	4,24	3,78	4,32	5,21	54,06	22,77
китайців	6,24	5,40	5,13	6,48	3,99	58,11	14,63

Джерело: (KMIS 2018)

Також соціологічні дослідження фіксують поступове зростання ксенофобії в українському суспільстві. При цьому рівень ксенофобії коливається залежно від регіону проживання, рівня освіти та матеріальної забезпеченості. Так, найбільший рівень ксенофобії спостерігається на Заході (4,74), найменший на Півдні (3,61) України. Для осіб без середньої освіти індекс ксенофобії дорівнює 4,64, для осіб з вищою освітою 4,02. Серед найбільш вразливих індекс становить 4,55, серед більш заможних — 3,84.

Графік 1 . Динаміка рівня ксенофобії в Україні з 1994 до 2018 (індекс ксенофобії).

Джерело: (KMIS 2018)

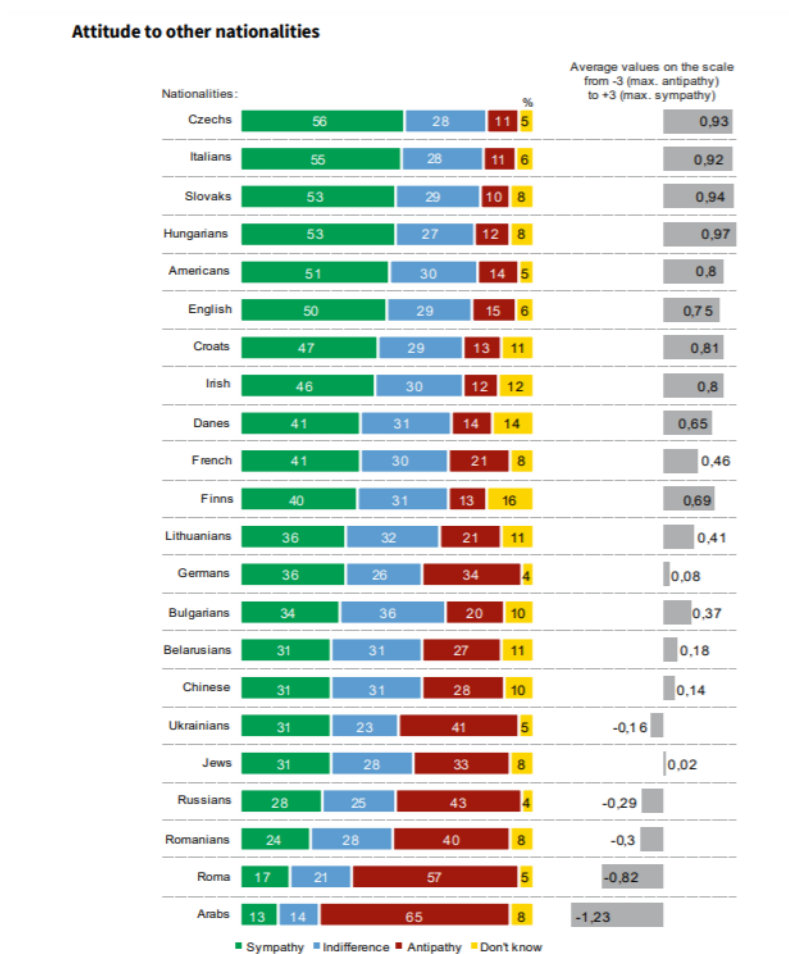

Важливо зазначити, що українці наразі самі змушені відігравати роль Іншого в дискурсивних практиках сусідніх спільнот — наприклад, Росії та Польщі. Для населення Російської Федерації українці залишаються найменш дистанційованою етнічною групою, проте останнім часом спостерігається різке погіршення ставлення до України та її громадян (Levada-Center, 2020). Ця тенденція відбивається у масовій свідомості і

проявляється в дискурсі ЗМІ, де український контент займає значну частину інформаційного простору (за деякими дослідженнями — до третини) з тенденцією до нищівної дегуманізації українських політиків, військових та громадян в цілому (Український кризовий медіа-центр, 2018).

У польській громадській думці українці представлені як суттєво дистанційована етнічна група, причому ставлення до українців також має тенденцію до погіршення. У тамтешньому суспільно-політичному дискурсі Україна позиціонується як «Інший» — частково через складний історичний досвід, сповнений епізодів жорстокості та насильства, частково — через актуальні антимиграційні настрої (відсоток українців серед трудових мігрантів у Польщі є значним) (CBOS, 2018).

Графік 2. Ставлення громадян Польщі до інших національностей

Джерело: (CBOS 2019)

Важливо зазначити, що українці є не просто «іншими» для сусідніх етносів, вони є асиметрично «іншими». Зокрема, частка громадян Російської Федерації, які дуже або цілком позитивно ставляться до українців (42%) є меншою, ніж кількість громадян України з дуже або цілком позитивним ставленням до росіян (49%), що видається певним парадоксом, враховуючі тривалий конфлікт на Донбасі, безпосередня причетність до якого Росії визнається більшою частиною населення.

Тобто громадяни України більш прихильно ставляться до представників сусідніх народів та етносів, і не завжди відчують зворотну прихильність у свій бік.

Другий напрям іншування — це продукування Іншого всередині інгрупи, тобто власного суспільства або спільноти, що інтерпретується як я власна на основі громадянської, національної, етнічної ідентичності.

За даними дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна спільно з представництвом Фонду Фрідріха Еберта, для кожного третього жителя України повністю відкинутими, виключеними з будь-якого уявлення про «Ми» є представники сексуальних меншин і люди з кримінальним минулим, що пройшли кризу ув'язнення (Gorshenin Institute 2017). І тих, і інших, вочевидь, об'єднує уявлення про девіацію, певне відхилення від нормативного припису. Українське суспільство залишається найменш толерантним до сексуальних меншин серед посткомуністичних країн (Pew Research Center 2019).

Табл. 2. Соціальна дистанція від дорослого населення України до деяких соціальних груп, травень 2017

	В якій якості ви готові прийняти...						
	Як члена моєї сім'ї	Як близького друга	Як сусіда	Як колегу	Як громадянина моєї країни	Як туриста	В жодній якості
Людину, яка розмовляє іншою мовою	12,9%	23,0%	17,9%	9,4%	15,4%	20,6%	0,9%
Людину іншої національності	14,3%	23,6%	19,6%	8,3%	16,2%	16,7%	1,3%
Людину іншої віри	9,1%	18,7%	22,3%	12,0%	25,6%	10,0%	2,3%
Людину іншої раси	5,3%	12,4%	18,2%	11,2%	21,6%	28,1%	3,3%
Людину з обмеженими можливостями	12,0%	25,1%	25,1%	8,3%	23,5%	3,2%	2,8%
ВІЛ-інфіковану людину	4,8%	8,5%	14,5%	7,8%	37,0%	8,1%	19,2%
Представника сексуальних меншин	2,8%	3,8%	7,7%	6,8%	27,4%	12,2%	39,3%
Людину, яка відбула кримінальне покарання	5,2%	4,6%	9,0%	5,4%	36,9%	8,1%	30,8%

Джерело: Gorshenin Institute 2017

Наразі є можливість відслідкувати майже в режимі реального часу динаміку процесів іншування та інтеграції, що відбуваються в українському суспільстві на прикладі впровадження принципів інклюзії в систему загальної освіти, яке розпочалося у 2016 році в рамках масштабної освітньої реформи. Деякі класи у загальноосвітніх закладах працюють як інклюзивні — тобто відкриті для відвідування

дітьми з особливими освітніми потребами. Оскільки люди з інвалідністю є значною мірою соціально виключеними (соціальне середовище в Україні залишається високобар'єрним), суспільство не накопичило достатнього досвіду щодо рівного спілкування або взаємодії на засадах інклюзії. Нозологічні категорії все ще домінують у процесі ідентифікації людини. Крім того, критичну вагу зберігають негативні стереотипи, тісно пов'язані із соціальними страхами. Наприклад, батьки здорових дітей побоюються, що «особлива дитина» якимось чином інфікує їхню дитину хворобою та неблагополуччям, попри наявність свідомого розуміння, що це є неможливим. Також є страх щодо нерівномірного розподілу уваги між здоровими і особливими дітьми на користь останніх, що є несправедливим і може нанести шкоду інтересам здорових дітей. Для педагогів, що працюють на засадах інклюзії, джерелом дискомфорту є присутність у класі спеціальних асистентів, в чиї обов'язки входить медичний та психологічний супровід учнів з особливими потребами. Для педагога така ситуація може бути пов'язаною з тривогою через втрату повного контролю над ситуацією в класі. Ірраціональні страхи (зараження), тривога з приводу втрати контролю та порушення звичних укладів, що гарантували дотримання соціальної справедливості, можна вважати універсальним психологічним підґрунтям виникнення та консолідації практик іншування.

Третій напрям зачіпає зовсім гомогенні та герметичні спільноти (референтні групи), де для маркування Іншого використовуються малозначущі приводи: мінімальні розбіжності в поглядах інтерпретаціях, поведінкових шаблонах тощо. Цей напрям іншування продукує так званих «своїх інших».

Досить показовий випадок стався у 2018 році в одній з шкіл м. Харків. Представники батьківського комітету 6 класу за підтримки класного керівника вирішили «провчити» одну з учасниць батьківського співтовариства, яка систематично відмовлялася долучатися до збору добровільних внесків на забезпечення позашкільних потреб на кшталт організації урочистих та розважальних заходів. Хоча формально ці внески є повністю добровільними, батьківські спільноти зазвичай жорстко відслідковують дисципліну кожного зі своїх членів щодо фінансової участі у колективних практиках. В якості покарання за відмову матері фінансово долучитися до організації дитячого свята її доньці показово заборонили куштувати святковий торт, але при цьому примусили бути присутньою на святкуванні в якості «виключеного спостерігача» та дивитися на все, що там відбувається, очима «Іншого».

Три зазначених вище напрями конструюють Іншого по горизонталі. Натомість четвертий напрям іншування — вертикальний, і він зачіпає політичні процеси та відносини влади.

Програма уряду, очолюваного Юлією Тимошенко, називалася «Український прорив: для людей, а не політиків». Після того Віктор Янукович провів свою президентську кампанію під гаслом «Україна для людей», в якій частина фрази «а не політиків» малася на увазі, але була пропущена (в іншому випадку це гасло просто не мало б жодного сенсу). Кампанія чинного президента України Володимира Зеленського, який зіграв у популярному телевізійному серіалі роль простого вчителя, що стає президентом і мстить політикам за багаторічну кривду народних інтересів,

також була повністю побудована на протиставленні «їх», професійних політиків старої школи, які зрадили народові, та «нас», простих громадян, які прагнуть реваншу за багаторічну несправедливість, корупцію та відсутність економічного прогресу.

Влада і суспільство в Україні — це «Чужий проти Хижака», тобто вертикальне іншування є двостороннім процесом. Для суспільства будь-який представник влади — Інший (достатньо пригадати обвальне падіння довіри до громадських активістів, що прийшли у владу після Революції Гідності), влада — це властивість Іншого.

Але з позиції влади суспільство теж видається чужим. Можновладці, незалежно від партійної приналежності, неодмінно конструюють суспільство як об'єкт дисциплінуючого впливу, причому об'єкт ворожий і малопривабливий. Недовіра влади і суспільства є тотальною і обоюдною. Влада іншує усіх, хто є не-владою.

Іншування виявляється критичним компонентом відносин влади у державі та організаціях. Дослідження (Baikovich & Wasserman, 2020) показали, що підлеглі співробітники часто чинять опір владі шляхом заперечення нав'язаних «зверху» ідентичностей і конструювання «антиідентичності». Цей процес відбувається попри те (а часто, ціною того), що доводиться зрікатися позитивних аспектів ідентичності, приписуючи собі небажані риси. Тобто, йдеться, фактично, про самоіншування – тобто добровільне прийняття на себе ролі Іншого, позбавленого необхідних для позитивної самооцінки якостей або властивостей.

Тому не дивно, що саме у вертикальних відносинах найбільш яскраво проявляються деструктивні наслідки суспільного самовідчуження, непевної артикуляції Ми-образу та розщепленого самосприйняття, яке за таких умов може формуватися або за нарцисичним типом і проявлятися через фантазії про тотальну всемогутність, непорочність та «чистоту» групи, або за мазохистським типом і проявлятися у сумнозвісному «комплексі меншовартості», який також набуває тотальних і незаперечних ознак. І той, і інший типи є однаковою мірою деструктивними як з точки зору суспільних відносин, які завжди певною мірою є відносинами з множинним Іншим, так і для благополуччя усіх учасників цих відносин. Як показує насичений революційний досвід сучасної України, дисбаланс у відносинах є рівною мірою небезпечним як для привілейованих, так і для вразливих суб'єктів цих відносин.

Варто зазначити, що жоден зі згаданих напрямів іншування не є надійною та достатньою передумовою для зміцнення позитивного самосприйняття. Побудова позитивної ідентичності (ідентичностей) може відбуватися, по-перше, шляхом усунення розриву між сприйняттям реального та ідеального Я, або між самосприйняттям та сприйняттям "зовні", зовнішнім спостерігачем. По-друге, позитивна ідентичність може консолідуватися завдяки поєднанню таких тактик, як розвиток духовної ідентичності в напрямі більшої інтеграції, цілісності та розвиток трансцендентності, тобто зв'язку з чимось більшим за себе. По-третє, у цьому контексті може йтися про пошуки оптимального балансу між особистими та соціальними ідентичностями, у тому числі шляхом переформування та поліпшення відносин з тими, хто створює загрози для позитивної самоідентифікації суб'єкта (Ashforth 2009).

Стиль відносин з Іншим (реальним або удаваним), що сформувався наразі в українському суспільстві, навпаки, може сприяти накопиченню *дефіцитності позитивного підтвердження*. Як можна побачити, ця проблема проявляє себе, по-перше, у дефіциті підтвердження позитивної ідентичності ззовні, тобто у відносинах з представниками спільнот, для яких українці відіграють роль Іншого. По-друге, йдеться про послаблення функції самопідкріплення позитивної ідентичності зсередини шляхом встановлення продуктивних взаємин з представниками інгрупи та референтних груп. Окремою проблемою тут виступає дефіцит акмеологічних складових групової ідентичності, тобто ідеалізованих проєкцій Я/Ми в актуальному самосприйнятті. Все це, нарешті, має наслідком те, що самоіншування і самовітчуження стають не тільки прийнятними, а й звичними способами конструювання власної ідентичності.

Психологічні концепції іншування

Чи є всі ці практики продукування Іншого суто українським явищем, симптомом виняткової національної патології? Щоб відповісти на це питання, слід звернутися до опрацювання концепту Іншого в рамках різних психологічних традицій.

У психоаналізі Інший в одному із центральних концептів, навколо якого будується уявлення про психічну динаміку, причому як в нормі, так і в патології. Людське «Я» формується через ідентифікацію з Іншим (батьківською або замісною фігурою). Через можливість проєкції на Іншого своїх витіснених імпульсів особистість зберігає здатність функціонувати, зберігаючи свою цілісність.

У більш радикальному трактуванні Інший є суб'єктом, що надає «Я» його фундаментальне значення, конструює «Я». Інакше кажучи, перш ніж «Я» сконструює свого Іншого, Інший повинен сконструювати «Я». Жак Лакан стверджував, що уявлення людини про саму себе опосередковані її знайомством із власним відображенням у дзеркалі, з досвідом сприйняття себе як іншого (Lacan 1999). Цей досвід пов'язаний з виходом за межі власної суб'єктивності та посіданням позиції стороннього спостерігача відносно самого себе. Кожна психіка проходить через стадію дзеркала, кожен суб'єкт отримує досвід буття в якості іншого для самого себе. Цей процес є необхідною передумовою самоусвідомлення. Інстанція «Я» виникає саме в той момент, коли суб'єкт, дивлячись на себе в дзеркало, ніби ззовні, впізнає себе.

«...[Б]уквально так: моє Я являє собою об'єкт — об'єкт, що виконує певну функцію» (Lacan 1999).

Самототожність, таким чином, спирається на зовнішній образ «Я», і категорія «Я» не покриває всього простору суб'єктивного. Суб'єкт — це завжди «Я» та Інший.

В теорії Лакана інший з маленької літери — це те, що прийнято називати людською особистістю, Інший з великої літери — символічний порядок, який надає значення всьому, що відбувається і має відбуватися з особистістю на рівні бажань. При цьому не тільки соціальний або інтерперсональний простір конструюється за участю фігури іншого. Інший включений до інтраперсональної структури, і постійно незримо

присутній у дискурсі в якості розщеплення свідомого дискурсу, адресованого реальному суб'єкту, і підсвідомого, адресатом якого є Інший.

Джудіт Батлер через категорію іншого розглядає процес інтеріоризації соціальних норм та практик і ставить запитання, чи існує норма спочатку як щось зовнішнє, а потім привласнюється психічним простором, чи норма сама продукує внутрішній світ, якого не існувало поза межами процесів інтеріоризації? (Batler 2002). З цієї перспективи влада видається не чимось зовнішнім, нав'язаним суб'єкту, а інстанцією, що продукує суб'єкт як такий. Глибинним психологічним наслідком первісності влади як функції Іншого по відношенню до будь-якої суб'єктності є постійна потреба особистості у здобутті зовнішнього визнання, підтвердження власного існування (та його правомочності).

«Змушений шукати визнання своєму існуванню в категоріях, термінах і іменах, що створені не ним, суб'єкт шукає знак свого існування поза собою, в дискурсі, який водночас домінує і є індіферентним» (Batler 2002).

У цій подвійній природі людської суб'єктності закладено чималий конфліктний потенціал, породжений, по-перше, асиметрією відносин між підкореним «Я» та повноважним Іншим, а по-друге, амбівалентним емоційним забарвленням Іншого як психічної інстанції. З перспективи структурного психоаналізу Інший є породженням у тому числі едіпової структури, втіленням порядку влади, персоніфікованого фігурою Отця. Абстрактний та символізований характер лакановського Отця не знімає фрейдівської проблеми амбівалентності почуттів, любові-ненависті стосовно нього. Саме цей заряд агресії та гніву, інкорпорований у символічний порядок, у великого Іншого, є паливом для міжособистісних та міжгрупових конфліктів, породжених практиками іншування у реальному житті.

З цього ракурсу Інший трактується передовсім як функція і джерело влади, і тому вертикальний напрям іншування можна вважати універсальним.

Українська специфіка проявляється у тому, як концепт Іншого пов'язується з ідеєю втіленої досконалості, Я-ідеалом в соціальному і політичному порядку. Мовою психоаналізу неможливо описати відносини влади поза межами Я-ідеалу. Славою Жижек вказує на різницю у фрейдівському та лаканівському трактуванні Я-ідеалу. Якщо для Фрейда ідеал є передусім джерелом етики, моральних обмежень і, водночас, мотивації до досконалості, а терміни «Я-ідеал», «ідеальне Я» та «Супер-Его» можуть розглядатися як синоніми, то для Лакана за цими термінами криються різні психологічні реальності (Zhyzhek 2019). За Лаканом, ідеальне Я є ідеалізованим образом суб'єкта (найкращим способом репрезентації себе іншим), Я-ідеал — це власне мотив досягнення досконалості на угоду великому Іншому, сакральному спостерігачу та оцінювачу суб'єктивного життя, поштовх до суб'єктивного розвитку на межі можливого. Супер-Его є суто каральною, садистичною інстанцією, що реагує на відхилення від норм та порушення заборон, примушує суб'єкта зустрічатися з почуттям провини, що неодмінно виникає у відповідь на неможливість виконати наперед нездійснені вимоги (там само). В українських соціальних та політичних практиках, на наш погляд, спостерігається надмірний внесок тих інстанцій, які Лакан позначає як «ідеальне Я» та «Супер-Его», що проявляється у домінуванні негативних

соціальних категоризацій (як у випадку з медичним діагнозом, якій повністю витісняє, підміняє особистість), засудження та атрибуції провини. Водночас відчувається брак (якщо не відсутність) проявів Я-ідеалу. Відносини влади в Україні є саме відносинами субординації і продукування Іншого поза будь-яких уявлень про ідеал. Я-ідеал винесено за межі українського контексту влади. Тут, можливо, ховається основне джерело уразливості України щодо експансії зовнішніх авторитетів та терпимого ставлення до протекторату.

В аналітичній психології Інший є вмістилищем проєкцій, що їх продукує Тінь — один з описаних Карлом Густавом Юнгом архетипів («кожне Его відкидає тінь»). Тінь являє собою частину психіки, що вміщає в себе все несумісні з Его імпульси. З одного боку, це властивості або уявлення, які суперечать директивам Супер-Его або не відповідають усталеному образу Я, і в силу цієї несумісності витісняються за межі свідомості. З іншого боку, це первісні деструктивні інстинкти, жага насилля та жорстокості, які у нормальних обставинах являють собою «сплячих агентів» психіки, але в моменти криз та потрясінь виходять на поверхню (Yunh 2016).

У першому випадку вміст Тіні бере участь у продукуванні Іншого через механізм проєкції. Зустріч з несумісним стає можливою лише в разі його атрибуції зовнішнім об'єктам, а боротьба з несумісним перетворюється на боротьбу з зовнішнім ворогом. Саме тому у випадках конфліктів, породжених іншуванням, сторони часто закидають один одному схожі звинувачення, бо кожна сторона через такий конфлікт намагається полегшити внутрішній тиск протиріч та витісненого психічного змісту.

У другому випадку провідним механізмом іншування є дегуманізація — позбавлення Іншого статусу рівної людської істоти і через це легалізація проявів насильства та інших агресивних інтенцій. Після Першої Світової війни Юнг спостерігав консолідацію Тіні у своїх німецьких пацієнтів через прорив відповідних символів у сновидіння, фантазії, асоціації тощо. Він пов'язував цей процес із поглибленням соціальної та економічної депресії, що супроводжувалась відчутним погіршенням психологічних умов життя. Аналіз причин та наслідків Другої Світової війни, здійснений в рамках юнганського підходу, дав змогу зафіксувати символи, за допомогою яких Тінь долучається до продукування Іншого через механізм дегуманізації. Специфічна символічна мова Тіні пов'язана зі світом низького, небезпечного, відразливого, токсичного. Не випадково антисемітський дискурс нацистського режиму будувався навколо страху інфікування «досконалого тіла» німецької нації «заразною» чи «отруйною» єврейською кров'ю (Odaynik 2010). Євреїв у нацистській пропаганді також часто зображали у вигляді щурів — еталонних тварин Тіні, які у буквальному сенсі розповсюджують небезпечні інфекційні хвороби, причому не випадково, а цілком навмисно — через підступну та жорстоку вдачу та жагу до руйнації. До речі, фантазування щодо наявності агресивних настроїв у жертви є дуже розповсюдженим проявом роботи механізму проєкції у конфліктних ситуаціях. Незалежно від часу або культурного контексту, суспільства-ініціатори конфлікту схильні репрезентувати об'єкт власної агресії як слабкого, недостойного, і, водночас, вкрай агресивного та небезпечного ворога.

Сповненим символіки Тіні був також нищівний конфлікт в Руанді у 1994 році, який починався з приписування представникам однієї з етнічних груп ознак тарганів, що підлягають знищенню. Дегуманізація послаблює заборону на завдання шкоди людській істоті і представляє агресію як не тільки виправданий, а й необхідний акт.

Показовим є той факт, що більшість європейських націй схиляється до іншування етносів з темнішим кольором шкіри; у цьому випадку архетип Тіні знаходить своє буквальне втілення.

Своєрідним антиподом Тіні в юнгіанській концепції є архетип Персони. Персона — це хибна особистість, сукупність очищених від «скверни», безпечних з точки зору соціального схвалення, сконструйованих уявлень про самих себе. Персона є універсальним способом вдавати з себе когось іншого і на цій підставі не показувати свого справжнього обличчя. Але є певна специфіка проявів цих механізмів. Якщо колективна Тінь маніфестує себе у більш-менш універсальному напрямі (більшість європейських націй іншує людей з темнішим кольором шкіри), то презентація архетипу Персони не демонструє подібної уніфікації.

Для українського суспільства соціальна нормативність будується на дещо відмінних від більшості європейських культур уявленнях і характеризується певним розщепленням. Більшість респондентів опитування Інституту Горшеніна, на яке вже було посилання раніше, вважають себе такими, що більше цінують людське життя та права людини і є більш прихильними до цінності самореалізації, ніж інші громадяни України. У той самий час учасники опитування прохолодніше ставляться до демократії та верховенства права, ніж, як їм здається, це притаманне решті громадян. Вибіркова прихильність до прав людини у відриві від демократії та верховенства права є ознакою певного конфлікту образів себе та інших на рівні актуальних і ідеальних моделей.

Внутрішній конфлікт, власне, є центральною складовою концепту Іншого в гуманістичній традиції, де Інший трактується як «викрадач» «Я», хтось, хто примушує особистість до прийняття хибних цілей, уявлень та смислів. Метою терапії є набуття особистістю права на самовизначення у межах власної системи координат, вивільнення від символічної влади Іншого, і через це — здатності встановлювати глибокий контакт з іншими людьми в реальному житті (Rodzher 2016).

З цієї перспективи практики іншування видаються породженням дисгармонійного складу особистості, яка перебуває у лещатах внутрішнього конфлікту. Це може бути конфлікт між вимогами соціального оточення, приписами значущих інших поводитися певним чином і проявляти певні наміри та почуття. У крайніх випадках підкорення такому примусу може призводити до втрати власного Я, повної заміни його інтроєктованим Іншим. Суворі соціальні приписи «ти повинен», що до яких особистість є дуже вразливою, зазвичай створюють значне психологічне напруження. Це також може бути втрата цілісності особистості через наявність нерозв'язаних суперечностей між образом Я і реальним змістом психічного, між Я-реальним та Я-ідеальним. У будь-якому випадку внутрішній конфлікт як боротьба з Іншим в собі може породжувати потребу у проекції цього конфлікту назовні та перенесення фокусу конфлікту на інших осіб, у тому числі через практики іншування.

Суспільство з жорсткими приписами щодо соціально бажаних та відторгнених особистісних проявів ніби звукує простір дозволеного та, відповідно, розширює ємність категорій, які можуть бути кваліфіковані як відхилення від норми. Це створює ситуацію подвійного тиску, де зовнішні форми засудження доповнюються внутрішньою тривогою з приводу нормативної невідповідності, тим самим поглиблюючи напругу внутрішнього конфлікту та підвищуючи інтенсивність епізодів, пов'язаних з іншуванням. Потужні захисні тенденції, необхідні для пом'якшення внутрішньоособистісного конфлікту, часто породжують відчуття онтологічної небезпеки та ворожості до оточення. Тобто однією з психологічних причин продукування Іншого є глибинна потреба у переадресації назовні аутоагресивних імпульсів, породжених самоіншуванням або консолідацією хибних Я-образів.

Важливий напрям рефлексій щодо фігури Іншого, що розвиваються в рамках гуманістичної парадигми, пов'язаний з поняттям залежності. Особистість, що перебуває під потужним впливом зовнішніх приписів та нав'язаного Я-образу, часто відчуває брак ресурсів для досягнення справжньої автономії та асертивності. Не маючи надійної внутрішньої опори для ухвалення рішень, проектування поведінки, побудови взаємин людина відчуває потребу в інших людях, які можуть таку опору надати ззовні. Залежні відносини також можна вважати проявом іншування, оскільки у даному випадку йдеться про об'єкт-суб'єктний контакт, причому розподіл ролей у ньому не завжди очевидний.

Відповідно, профілактика іншування полягає у розв'язанні внутрішніх конфліктів, актуалізації справжнього Я та досягнення конгруентності, самототожності — єдиної психологічної позиції, з якої можлива побудова суб'єкт-суб'єктних відносин та інклюзивного соціального простору, в якому сфера того, що відторгається як «інше», не поглинає сферу дозволеного та прийнятного.

Напрями подальших досліджень

Згадані психологічні теорії дають змогу виокремити деякі особливості, притаманні процесам іншування, які наразі імпліцитно присутні в українському суспільстві. Йдеться про генералізацію проекції небажаних проявів та рис самоідентичності на представників аутгруп, інгрупи та референтних груп; слабкість психологічних (і соціальних) структур, які могли б виконувати функції екстерналізованого Я-ідеалу як ідеї втіленої досконалості; жорсткість і, водночас, амбівалентність соціально-нормативних приписів, що ускладнює розв'язання інтрапсихічних та інтерпсихічних конфліктів. Ці особливості можуть розглядатися і як наслідок, і як передумова дефіциту позитивного підкріплення групової ідентичності. В той самий час вони окреслюють певний політико-психологічний простір, в якому може відбуватися оздоровлення відносин з іншими спільнотами і консолідація більш цілісного позитивного та реалістичного образу Я/Ми.

Напрямами такого оздоровлення (або, принаймні, зниження рівня патологізації процесів продукування Іншого) можуть бути:

- опрацювання колективної «тіні» — темних, відторгнених сторінок національної історії, пам'яті або традицій. Окрему увагу необхідно приділяти процесам та подіям, що відбуваються в реальному часі і мають високу значущість для суспільного розвитку та благополуччя, але з певних причин виявляються витісненими на периферію колективної свідомості. В даному випадку має йтися про чесне дослідження суспільних травм та їх негативних психологічних наслідків, ніж про боротьбу з ними;
- кристалізація колективного Я-ідеалу, тобто узгоджених і прийнятих суспільством в цілому уявлень про особистісному, громадському, політичному досконало. Потрібна цілісна та несуперечлива концепція того, ким має бути український «Такий»;
- гуманізація соціальних приписів, перефокусування суспільних норм з абстрактних категорій «спільного блага» на конкретні і практичні уявлення про життєві потреби особистості. Таке перефокусування сприятиме кращій артикуляції та актуалізації громадянами своїх справжніх інтересів, набуття ними здатності визначати самих себе як суб'єктів бажання та формувати власні смисли щодо інтрасуб'єктивних та інтерсуб'єктивних подій. Це створить перешкоди для систематичних маніпуляцій громадськими потребами у політичній площині, у тому числі, через практики іншування. Хоча громадяни і влада ніколи не припинять бути чужими одне одному, громадяни принаймні можуть припинити бути чужими самі собі.

Отже, політика, спрямована на профілактику патологізації процесів іншування, може розглядатися як метафора або певний аналог колективної психотерапії.

Висновки.

Аналіз сучасних українських практик Іншування, здійснений у даній статті, дав змогу поглянути на групову ідентичність (ідентичності), які імпліцитно присутні в українському політичному дискурсі, крізь проблему *дефіцитності позитивного підтвердження*. Адже жоден з розглянутих чотирьох напрямів розвитку дискурсу Іншого — за ознакою національної приналежності (аутгрупа), нормативного відхилення (інгрупа), мінімальних розбіжностей (референтна група) та відносин влади (вертикальне іншування) — не виконує належним чином сво психологічної функції з консолідації позитивного образу Я/Ми.

Проблема проявляє себе у дефіциті підтвердження позитивної ідентичності ззовні; слабкості акмеологічних складових групової ідентичності (ідеалізованих проєкцій Я/Ми) і, як наслідок, самоіншуванні і самовітчуженні як способі конструювання власної ідентичності. Ці ефекти знаходять певне пояснення у підходах до вивчення процесів іншування, які розвиваються в рамках великих психологічних традицій: психоаналізі, юнгіанстві, гуманістичній психології. Зокрема, в психоаналізі Інший розглядається як провідник символічного порядку в структурі особистості, де Я

завжди посідає підпорядковану позицію, а відносини з Іншим мають амбівалентний характер. В аналітичній психології зроблено акцент на проєктивних механізмах продукування Іншого. Для представників гуманістичної традиції Інший — це сторона внутрішньоособистісного конфлікту, інспірованого тиском соціальних приписів, що сприяє заміні справжнього Я нав'язаними ззовні конструктами.

Спираючись на згадані психологічні підходи можна виділити такі особливості, притаманні процесам іншування в українському суспільстві, як генералізація проєкції небажаних проявів та рис самоідентичності на представників аутгруп, інгрупи та референтних груп; слабкість психологічних (і соціальних) структур, які могли б виконувати функції екстерналізованого Я-ідеалу як ідеї втіленої досконалості; жорсткість і, водночас, амбівалентність соціально-нормативних приписів, що ускладнюють розв'язання інтрапсихічних та інтерпсихічних конфліктів. Ці особливості можуть розглядатися і як наслідок, і як передумова дефіциту позитивного підкріплення групової ідентичності. В той самий час вони окреслюють певний політико-психологічний простір, в якому може відбуватися оздоровлення відносин з іншими спільнотами і консолідація більш цілісного позитивного та реалістичного образу Я/Ми. Зокрема, напрямками такого оздоровлення можуть бути опрацювання колективної «тіні»; кристалізація колективного Я-ідеалу; гуманізація соціальних приписів.

Бібліографія:

- Ashforth, B. (2009). Commentary: Positive identities and the individual. In *Exploring Positive Identities and Organizations: Building a Theoretical and Research Foundation* (pp. 171-187). Routledge Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9780203879245>.
- Baikovich, Avital & Wasserman, Varda. (2020). *Mobilizing National Identity and Othering Practices as Means of Resistance*. *Organization Science*. Forthcoming. 10.1287/orsc.2019.1345.
- Batler, D. (2002). *Psikhika vlasti: teorii sub"yektsii*. Khar'kov: KCGI, Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo «Aleteyya».
- Breziyer, D. (2005) *Karl Rodzhers i yego posledovateli na poroge XXI veka*. Moskva: Kogito-Tsentr.
- CBOS. (2019). Attitude to other nationalities. *Public Opinion Research Center (CBOS) official website*, February 2019, https://www.cbos.pl/EN/publications/reports/2019/017_19.pdf (accessed September 21, 2020).
- Freyd, Z. (2005). *Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo "Ya"*. Moskva: AST.
- Gorshenin Institute. (2017). "Ukrainians and European values. Consequences for the foreign policy of the EU and Germany". *Gorshenin Institute official website*, January 2018, http://gorshenin.ua/wp-content/uploads/2017/10/Evropeyski_tsinnosti-buklet.pdf (accessed September 21, 2020).
- KMIS. (2018). Interethnic bias in Ukraine. *Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) official website*, September 2018, <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=793&page=1> (accessed September 16, 2020).
- Lakan, Zh. (1999). *Seminary*. Kn. II: «YA» v teorii Freyda i v tekhnike psikhoanaliza. Moskva: Izdatel'stvo «Gnozis», Izdatel'stvo "Logos".

- Levada-Center. (2020) Russia–Ukraine Relations. *Levada Analytical Center (Levada-Center) official website*, February 2020, <https://www.levada.ru/en/2020/02/28/russia-ukraine-relations-6/> (accessed September 21, 2020).
- Odaynik, V. (2010). *Psikhologiya politiki. Politicheskiye i sotsial'nyye idei Karla Gustava Yunga*. Moskva: Azbuka.
- Pew Research Center. (2019). European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism. *Pew Research Center official website*, October 2019, <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/> (accessed September 21, 2020).
- Rodzher, K. (2016) *Stanovleniye lichnosti. Vzgl'yad na psikhoterapiyu*. Moskva: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy.
- UCMC. (2018). Thirty percent of the news on Russian TV is dedicated to Ukraine – UCMC research. *Ukrainian Crisis Media Center (UCMC) official website*, May 2018, <http://uacrisis.org/ru/66976-grupa-z-analizu-gibridnih-zagroz-ucmc> (accessed September 21, 2020).
- Van Staveren, I., Webbink, E., de Haan, A., Foa, R. (2014). The Last Mile in Analyzing Wellbeing and Poverty: Indices of Social Development. *Forum for Social Economics*, 43:1, 8-26, DOI: 10.1080/07360932.2013.780980
- Volkan, V.D. (2019). Large-group identity, who are we now? Leader–follower relationships and societal–political divisions. *Am J Psychoanal.* 79: 139–155. <https://doi.org/10.1057/s11231-019-09186-2>
- Yung, K. G. (2016). *Arkhetip i simvol*. Moskva: Kanon + ROOI «Reabilitatsiya».
- Zhizhek, S. (2019). *Yak chitati Lakana*. Kiyev: Komubook.